

Explicitación e implicitación fraseolóxica: notas galegas

Xesús Ferro Ruibal

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Seguindo os camiños abertos pola doutrina de Valerii Mokienko verbo da ampliación ou compresión fraseolóxica que el denomina explicitación e implicitación, propóñense a discusión algúns criterios novos para detectar en qué dirección se moven certos fraseoloxismos en linguas que, coma a galega, por circunstancias políticas carecen de suficiente documentación histórica: a estatística de frecuencias, a *lectio difficilior praeferenda*, a matización humorística ou correctora, a existencia de formas *pleniores* diverxentes, que un refrán inserto nunha cantiga apareza en glosas diferentes, que teña discontinuidade sintáctica ou imáxica co resto da cantiga ou que vaia introducido por un *verbum dicendi* ou *sentiendi*.

Following the paths opened by Valerii Mokienko's doctrine about the enlargement or compression in phraseology -in his words expliciting and impliciting- we bring to discussion some new criteria to detect in which direction some idioms are moving in languages which, like Galician, lack enough historical documentation due to political circumstances: statistics from frequency tables, the *lectio difficilior praeferenda*, the humorous or correcting nuances, the existence of divergent *plenior* forms, the fact that a proverb inserted in a *cantiga* can show up in different poems, that it presents a discontinuity in its syntax or imaging in relation to the rest of the *cantiga* or that it is introduced by a *verbum dicendi* or *sentiendi*.

Valerii Mokienko ¹descubriume cos seus dous libros, *Fraseoloxía eslava* (Mokienko 2000a) e *As imaxes da lingua rusa* (Mokienko 2000b) unha nova maneira de observa-lo caudal fraseolóxico. Fronte á visión estática da fraseoloxía, que hipertrofia a necesaria fixación, Mokienko desvela a evidencia dunha mobilidade que el concreta en seis dicotomías: *estabilidade / inestabilidade, modelabilidade / inmodelabilidade, implícidade / explícidade, imaxibilidade / inimaxibilidade, expresividade / neutralidade e sincronía / diacronía*. Quérolle render homenaxe cunhas notas sobre explícidade e implícidade na fraseoloxía galega, que deberán sumarse ós exemplos galegos paralelos dos rusos que xa puxemos na introdución e nas notas da versión galega (Mokienko 2000a: 11-16,201-317).

1.1. Limitacións da fraseoloxía diacrónica

Ningunha colección fraseolóxica escrita, por rica que sexa, nin o total das coleccións publicadas ou inéditas constitúen o corpus fraseolóxico total dunha lingua. A presenza dunha unidade fraseolóxica (UF) nunha colección depende de que, cando lle cadrou saltar no uso oral, houbera un interlocutor que reparase nela, que se arredase momentaneamente da conversa para anotala, que despois a engadise a outras formando primeiro unha colección persoal, que co tempo esa colección medrase ata o punto de ser tan estimable que alguén pensase en facela pública, antes de desaparecer esquecida, extraviada ou queimada. En Toledo en 1936 queimouse unha imprenta eclesiástica e nela ardeu a edición completa, xa lista, do refraneiro galego do P. Gumersindo Placer, que contiña 20.000 refráns sabiamente comentados e con paralelos noutras linguas: nunhas horas perdeuse para sempre todo, mesmo o manuscrito orixinal. Como se ve, para que unha UF apareza rexistrada téñense que dar tantas circunstancias favorables, que case se pode dicir que a presenza dunha UF nas coleccións é aleatoria: o habitual é que nelas apareza só a parte máis rechamante do corpus fraseolóxico e que as UF de menor frecuencia de uso oral, as de menor extensión xeográfica ou de menor orixinalidade (é dicir, a maior parte) chamen pouco a atención cando saltan no uso oral e que, en consecuencia, tarden en rexistrarse ou que nunca se rexistren. Sendo isto así, a fraseoloxía diacrónica é difícil e as súas conclusións son aproximativas e provisionais, porque nunca ninguén dispón de tódolos datos. Mesmo así, paga a pena intentala.

É certo que o uso de grandes córpora cos máis avanzados programas informáticos rebaixou a nosa dependencia destas anotacións aleatorias pero, aínda así, moitos córpora conteñen maioritariamente textos previamente escritos e boa parte da mellor fraseoloxía, polo seu nivel e rexistro, ten dificultades para aparecer por escrito. Isto desequilibra o corpus. E, se a iso lle sumamos que moitas linguas aínda non dispoñen de bases informáticas cun corpus abundante e equilibrado, as dificultades persisten. É seguro que

¹ En lei dereita debo recoñecer que con anterioridade, e mesmo entre nós, xa outros fraseólogos trataran ese problema, como se pode ver, por ex., na bibliografía que verbo disto cita García-Page (2004:37-44) pero a Mokienko cábelo o mérito de se-lo primeiro en estudar de maneira sistemática este asunto e de tratar de establecer algúns criterios que obxectivamente permitan saber se a mobilidade vai no sentido da explicitación ou no da implícitación.

nun futuro próximo a informatización directa da voz humana permitirá introducir nos corpóra a lingua oral (debates televisivos, p.ex.) e chegaremos a ter un corpus equilibrado da lingua actual. Pero a lingua do pasado dificilmente resucitará: os fraseoloxismos que algunha vez existiron pero que desapareceron (dando lugar a outros ou non) sen que algunha vez alguén os puxese por escrito, nunca van aparecer: veláí a dificultade da fraseoloxía diacrónica.

1.2. O caso galego

A fraseoloxía diacrónica é especialmente mala de facer en galego, porque razóns políticas impediron que se escribise a lingua galega dende principios do século XVI ata o último terzo do século XX. É certo que algúns galegos se rebelaron contra esa norma non escrita pero rixidamente mantida durante o que chamamos *séculos escuros* (do XVI ó primeiro terzo do XIX): son gloriosas excepcións coma a do P. Sarmiento no XVIII. É certo que dende mediados do XIX, un a un, foron aparecendo poetas, novelistas, etnógrafos, lingüistas, economistas e políticos ata constituíren un movemento social que culminou no final do XX na autonomía política de Galicia e na normalización do uso da lingua galega en tódolos ámbitos da sociedade galega moderna. Pero aquel silencio gráfico dos séculos escuros, unido á censura política (e autocensura) dos séculos XIX e XX constitúen un longuíssimo túnel². Por esa razón no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades (CIRP) estamos empeñados en unificar nunha base de datos tódalas pequeniñas coleccións fraseolóxicas dispersas do XIX e do XX, para formármolo Tesouro Fraseolóxico Galego (TFG).

2. Estabilidade e inestabilidade

A pesar de que o noso TFG cadra bastante co corpus fraseolóxico vivo, é dicir, é relativamente sincrónico, aínda permite catar algo da mobilidade fraseolóxica que convive coa fixación. Collámo-lo refrán galego de máis frecuente aparición e botémoslle unha ollada á fixación e á mobilidade.

Nº	Refrán	Frec.
1	<i>Xente nova e leña verde, todo é fume.</i>	65
2	<i>Xente nova e leña verde, todo che é fume.</i>	1
3	<i>Xente nova e leña verde, toda é fume.</i>	3
4	<i>Xente nova e leña verde, todo se volve fume.</i>	9
5	<i>Xente nova e leña verde, todo se volve fumo.</i>	1
6	<i>Xente nova e leña verde, todo é fume nela.</i>	2
7	<i>Xente nova, leña verde, todo é fume.</i>	7
8	<i>Xente nova, leña verde, todo se volve fume.</i>	2
9	<i>Xente nova, leña verde, todo fume.</i>	1
10	<i>Xente nova e rama verde, todo é fume.</i>	1

² Os nosos primeiros refráns, fóra os que aparecen insertos na poesía medieval (frecuentemente denominados *verbo antigo*), son os que aparecen inventariados nos refraneiros casteláns (ou, mellor, panhispánicos) de Núñez (séc. XVI) e Correas (XVII) que neste mesmo número de *Cadernos de Fraseoloxía Galega* analiza Conde Tarrío.

11	<i>Xente nova e rama verde, todo se volve fume.</i>	1
12	<i>Xente nova e rama verde, todo se volve fumo.</i>	1
13	<i>Xente moza e leña verde, todo é fume</i>	3
14	<i>Xente moza e leña verde, todo é fumo</i>	2
15	<i>Xente xove e leña verde, todo é fume.</i>	1
16	<i>Xente xoven e leña verde todo se compón de fumo.</i>	1
17	<i>Leña verde e xente moza todo é fume.</i>	5
18	<i>Leña verde e xente nova todo é fume.</i>	6
19	<i>Leña verde e xente nova todo é fumo.</i>	1
20	<i>Leña verde e xente nova vaise en fumes.</i>	1
21	<i>Leña verde e xente nova, vólvese toda fume de contado.</i>	1
22	<i>Leña verde, xente nova, todo é fume.</i>	1
23	<i>Toxo verde e xente nova, todo é fume.</i>	2

As 118 entradas que desta paremia a día de hoxe (6/2004) ten o TFG do CIRP exemplifican tanto a fixación do significado e dos significantes coma a mobilidade destes. Delas, a 1 é a máis frecuente e seguramente a básica pola notable fixación que demostra en 65 refraneiros diferentes dos séculos XIX–XXI pero, se ben se mira, hai tamén unha notable variación. *Xente nova* (106 veces) é maioritario fronte a *xente moza* (10), *xente xove* (1) e *xente xoven* (1). *Leña verde* (114) é maioritario pero pode alternar con *rama verde* (3 / 10,11,12) e con *toxos verde* (1 / 23). A estrutura *todo é*, referida a un suxeito feminino, mantense 96 veces (19 das 23 variantes) e só en dous casos (3,21) se modifica en *toda*. O verbo *é* mantense en case todas (por veces co dativo *che*) e só alterna con *volve* (4,5,11,12,21) e algunha vez con *compón* (16) ou co sintagma *vaise en* (20). O *fume* vai sempre en singular e só unha vez aparece en plural (20); o dialectal *fumo* aparece 6 veces (5,12,14,16,19). E aínda hai que anota-los once casos de asíndeton (7,8,9,22) e o caso de elisión do verbo (9).

Como se ve, a paremia posiblemente máis fixada na memoria do pobo galego ten tamén unha importante mobilidade e o pobo utilízaa con manifesta liberdade. Esta paremia, da que existen 65 testemuños rigorosamente idénticos, convive con outros 53 testemuños e 22 variantes en sinonimia case perfecta. Precisamente porque todo está fixado na memoria colectiva, todo é susceptible de variación sen altera-la estrutura e a mensaxe: velaí a relación dialéctica estabilidade / inestabilidade de que fala Mokienko.

2.1. Non tódalas variantes escritas constitúen mobilidade fraseolóxica

Insisto en que cómpre non confundi-lo corpus fraseolóxico dunha lingua co total de unidades recollidas por escrito nas diferentes coleccións fraseolóxicas. Ó dito en 1.1 e 1.2 hai que engadir que algunhas delas medran por acumulación (un refrán que entra nun *Refraneiro* nunca máis sae del, aínda que xa ninguén o use) e, polo tanto, as coleccións que posteriormente recollan o anterior, como é o caso de Martínez Kleiser no español (Martínez 1953) e non exclúo o noso TFG, conteñen UF das que ninguén está en condicións de certifica-la supervivencia no uso nin a morte. Nestes casos, coma en toda transmisión manuscrita, pódense producir e prodúcense erros que dan lugar a unidades fantasma que nunca existiron na oralidade aínda que pasen duns paremiólogos a outros.

Aínda que, como dixen, as fontes fraseolóxicas galegas son maioritariamente do século XX, podemos poñer un caso galego.

Hernán Núñez en 1555 recollía este refrán galego: *No chao de coce, que non puder andare, choute*. Saco y Arce en 1868 na súa *Gramática* (Saco 1967 [1868]: 224) recólleo así: *No chao da coce, quen non puder andare onte*. Se na versión do comendador había unha errata (*coce* por *couce*), na de Saco aparece unha segunda (*onte* por *choute*) coa que o refrán xa é totalmente incomprendible. O caso é que en 1958 aparece un remendo que non sei se é atribuíble ó pobo ou ó colector: Eladio Rodríguez (1958,1,663) recolle esta versión: *No chao dá hoxe couces, o que non podía andar onte*. Agora volve ser comprensible pero, se ben se mira, a súa mensaxe é completamente nova e podemos dicir que é un refrán novo, a condición de que se comprobe que corre xa na boca do pobo e que non é un amaño de Eladio Rodríguez. No seu momento eu deino por bo e no meu *Refraneiro* (Ferro 1987: 355,6232) coloqueino baixo o tema *lamento*.

Pero hoxe supoño que as cousas eran doutro xeito. A palabra opaca (*coce*) probablemente é en H. Núñez unha castelanización de *couce*, que vén do latín *calcem* (lembramos *calculus* ‘pedriña’, *calzada* ‘camiño empedrado’, *calceteiros* son en Portugal os pedreiros especializados en pavimentar con pequenos cubos de pedra). Menos comprensible é que nas mans de Saco y Arce *choute* se convertese en *onte*. Pero en 1987 sae a publicación póstuma dunha segunda obra de Saco y Arce (Saco 1987: 347) que nos revela que ese *onte* fora unha errata (segunda errata), posto que el sabía latín e comprendeu ben o significado orixinal, así que nestoutro libro, agora publicado, escribira a versión orixinal de Núñez (*N-o chao de coce, quen non puder andare, choute*) engadindo esta explicación: “Parece decir que en mal camino, el que no puede andar, de saltos”.

Este tipo de reelaboracións, son, como digo, variacións características da transmisión manuscrita e nada teñen que ver co que estamos a falar, de reelaboracións orais e anónimas de textos fixados e consabidos. Era importante separalas.

3. Explicitación e implícitación

3.1. O concepto

Deamos, logo, un paso máis. Mokienko sinala que esa mobilidade da unidade fixada pode ter dúas direccións posibles: a ampliación ou a diminución do seu tamaño e denomínaas respectivamente *explicitación* e *implícitación*. O profesor ucranío salienta que sempre se percibiron con máis facilidade os casos de implícitación (se cadra, porque a lei de economía lingüística os fai máis frecuentes) e que é mérito de Potebniá ter sinalado xa hai tempo a existencia do proceso contrario, o de explicitación (Mokienko 2000a: 202). Por esa razón quero ofrecer máis exemplos deste proceso ca do outro.

Un caso xa antigo de explicitación paneuropea parece ser este. O emperador Vespasiano tivo a idea de investi-lo seu diñeiro na creación de váteres públicos de pago en Roma. O

seu fillo Tito reprochoulle a indecencia do negocio. Pero cando chegaron os primeiros ingresos, deulles a cheira-las moedas ós seus críticos dicindo *Non olet*³ (Suetonius: *Divus Vespasianus* 23,3). A frase fíxose proverbial e moi posiblemente de aí naceron os refráns *Pecunia non olet* que Xuvenal elabora: *Lucri bonus est odor, ex re qualibet* ('O olor da ganancia é bo, veña de onde viñer') (Iuvenalis I-II dC: 14,204-205). Chega a nós nesta forma: *Ben cheira o diñeiro aínda que veña dun esterqueiro*. Velaí a explicitación⁴.

O problema está en saber en que dirección se move a unidade fraseolóxica. Cando temos unha unidade menor (que chamarei *forma minor*) e outra maior (*forma plenior*) ¿como saber se a primitiva era a forma máis ampla ou a máis breve? ¿como saber se estamos ante unha explicitación ou ante unha implicitación? A implicitación parece o proceso máis frecuente e tamén o que é máis doado documentar pero, ás veces, parece claro que o proceso é o contrario⁵. Mokienko (2000a: 201-318) ofrece exemplos e criterios.

Que facer cando, coma no caso galego, a documentación histórica é escasa? Vou intentar aplicar algúns outros para ver se, aínda así, facemos algo de luz.

3.2. ¿Índices de frecuencia como indicio de implicitación ou explicitación?

Vexamos unha paremia galega coas variantes (Var.) recollidas no TFG do CIRP co seu número de aparicións e coa data das respectivas coleccións fraseolóxicas onde as encontramos.

Var.	Refrán	Apa- ricións	Datas de documentación
1	<i>Na terra do meu home o que non traballa non come.</i>	17	1953 (2), 1954 (4), 1957 (4), 1958 (3), 1960, 1990 (2), 2003
2	<i>Na terra daquel home o que non traballa non come.</i>	8	1868, 1881, 1908, 1950, 1957 (2), 1970, 1977
3	<i>Na terra deste home o que non traballa non come.</i>	3	1805, 1978, 1983
4	<i>Na terra do home o que non traballa non come.</i>	3	1954, 1957, 1994
5	<i>Na terra do meu home quen non traballa non come.</i>	3	1972, 1977, 1999
6	<i>Na terra daquel home o que non traballa non come.</i>	2	1957, 1977
7	<i>Na terra daquel home quen non traballa non come.</i>	2	1888, 1983

³ Ben mirado o sonado *Non olet*, que se atribúe a Vespasiano, é unha cita implícita porque o texto orixinal di literalmente o seguinte: *Reprehendenti filio Tito, quod etiam urinae vectigal commentus esset, pecuniam ex prima pensione admovit ad nares, sciscitans num odore offenderetur; et illo negante: 'Atqui', inquit, 'e lotio est'*. (O seu fillo Tito díxolle que era feo poñer un imposto sobre o uso das latrinas. Cando recibiu o primeiro diñeiro deste imposto, fíxolle cheirar unha moeda e preguntoulle se lle cheiraba mal. Tito díxolle que non. E el retrucou: '¡Pois vénche do mexo!') (Suetonius: *Divus Vespasianus* 23).

⁴ Outro refrán que vén da época romana e que se explicitou en galego é o de *Nemo sua sorte contentus vivit*. A forma que corre en galego é *Ninguén está contento coa súa sorte* e a explicitación, que recolle Eladio Rodríguez (1958:3,344), é *Ninguén está contento coa súa sorte, mentras non vén a morte*.

⁵ Maria Conca estudou, p. ex., un caso claro de explicitación na fraseoloxía catalana (Conca 1999:139-141).

8	<i>Aquel que non traballa, non come na cunca e dorme na palla.</i>	1	1955
9	<i>En terra daquel home o que non traballa non come.</i>	1	1908
10	<i>Na casa da muller o que traballa quere comer.</i>	1	1983
11	<i>Na casa daquil home o que non traballa non come.</i>	1	1970
12	<i>Na casa do home o que non traballa non come.</i>	1	1983
13	<i>Na terra da miña muller á quen non traballa non lle dan de comer.</i>	1	1950
14	<i>Na terra de meu amo o que non traballa non come.</i>	1	1958
15	<i>Na terra do home quen non traballa non come.</i>	1	1983
16	<i>Na terra do meu home o que non traballa non come.</i>	1	1950
17	<i>Na terra do meu home o que non traballa non come.</i>	1	1951
18	<i>Na terra do pobre quen non traballa non come.</i>	1	1960
19	<i>Na terra, amén, amén, o que non traballa non come.</i>	1	1960
20	<i>O que non traballa na casa daquel home non come.</i>	1	1990
21	<i>O que non traballa que non coma.</i>	1	1961
22	<i>Quen non traballa non come.</i>	1	1900
23	<i>Quen non traballa que non coma, nin se vista de boa roupa</i>	1	2003
24	<i>Veu unha lei, e non de Roma: quen non traballa que non coma</i>	1	2003

Esta paremia presenta 55 entradas con 24 variantes⁶. Pero se as ordenarmos por orde cronolóxica de primeira documentación nun rexistro paremiolóxico, o cadro quedaría así: 3 (1805...), 2 (1868...), 7 (1888...), 22 (1900), 9 (1908), 13 (1950), 16 (1950), 17 (1951), 1 (1953...), 4 (1954...), 8 (1955), 6 (1957...), 14 (1958), 18 (1960), 19 (1960), 21 (1961), 11 (1970), 5 (1972...), 10 (1983), 12 (1983), 15 (1983), 20 (1990), 23 (2003), 24 (2003).

Como se ve, o carácter aleatorio da aparición nun rexistro paremiolóxico fai que nin a variante maioritaria sexa a máis antiga nin a máis antiga sexa a maioritaria. A maioritaria aparece por primeira vez en 1953 e a máis antiga en 1805 (data da morte do P. Sobreira, que a anotou) e non reaparece ata pasados 173 anos (1978).

As formas máis rotundas e sentenciosas son as máis breves (21 e 22) pero nin son as máis frecuentes nin parecen as máis antigas; en cambio, as máis longas son as máis frecuentes e parecen as máis antigas. Isto resulta estraño, porque o sintagma *Na terra de este/aquel/o meu home* non engade ningunha riqueza semántica pero, se ben se mira, ese

⁶ Curiosamente non aparece unha variante ben verosímil (*O que non traballa non come*) que usa o escritor Darío Xohán Cabana neste texto dialogado: “-¡Lou non queres traballar? ¡*O que non traballa non come*, meu Severiño!” (Cabana 1992: 98). Aparece no CORGA e no *Tesouro informatizado da lingua galega* (TILG).

engadido, irrelevante para o significado, era necesario para converte-la paremia en bímembre e rimada e, por parte, está presente na inmensa maioría dos rexistros, que corresponden a toda a xeografía galega.

Nótese que *este home* é unha locución pronominal de xénero masculino que significa 'eu', así que *Na terra deste home* equivale a 'na miña terra'. Non volve aparecer. Por que? Porque non a pode usar unha muller; así que é verosímil que aparecese a variante *Na terra do meu home* (que é a maioritaria e que podería indicar un maior uso do refrán por parte das mulleres). Sucesivamente irían aparecendo outras variantes (*daquel / do home, do pobre, de meu amo...*) e que a variante de uso por parte de homes *Na terra da miña muller* obrigase a cambia-lo indicativo *come* no infinito *comer* da variante 13 (e posteriormente a recreación 10, que realmente xa é outro refrán). Polo tanto hai razón para pensar que a forma máis antiga (3) sexa a primitiva e tamén para que o sexa a maioritaria (1).

Ende ben, neste caso, podemos dar un salto de 1.700 anos no tempo, porque Paulo na súa segunda *Carta ós Tesalonicenses* (3,10) xa usa este refrán na forma *Se alguén non quere traballar, que tampouco coma*⁷. É verosímil que máis dunha vez nestes 20 séculos os sacerdotes nas homilías litúrxicas usasen esta frase e que así entrase na conversa ordinaria e laica. Ora ben, a forma bíblica non utiliza a forma en indicativo (*come*) senón a forma en imperativo (*coma*) e esa é a forma presente na variante 21, unha das dúas máis breves.

En vista disto, a miña hipótese é que a forma máis antiga é a 21 (*O que non traballa que non coma*) e despois a 22 (*Quen non traballa non come*) e que, fixada esta, aparecen a 3 (*Na terra deste home o que non traballa non come*) e maila 1 (*Na terra do meu home o que non traballa non come*) e que despois foi aparecendo o resto das variantes, pero que a 21 e maila 22 deberon estar sempre presentes polo osíxeno que lles daba a repetición anual litúrxica.

A conclusión é que nin a estatística de frecuencias nin a data de aparición no TFG nos ofrecen unha ferramenta de fiabilidade indiscutible para establecer prioridades cronolóxicas, dado o carácter aleatorio destas documentacións (que afirmei en 1.1). Coido, a pesar de todo, que a combinación das dúas axuda, no caso galego, a clarificar cal foi a evolución nos últimos 200 anos. Son unha ferramenta que cómpre manexar con sentidoño para adiviñar en que dirección se moveron as UF.

3.3. *¿Lectio difficilior praeferenda?*

Outro criterio no que se podía pensar é o que manexa a crítica textual cando tropeza con variantes en diferentes copias manuscritas dun mesmo texto e trata de establecer cal foi a forma primitiva: *lectio difficilior praeferenda* ('debe contarse como máis antiga a lectura máis difícil'). Este principio baséase na observación psicolóxica de que todo copista

⁷ Na Vulgata *si quis non vult operari nec manducet*.

tende a retocar aquelas palabras que lle parece que están mal escritas para facelas comprensibles no momento no que el copia.

Se aplicamos este principio ó cadro anterior, vemos que a unidade maior (1) é bímembre e ten rima, dúas características de boa parte do refraneiro, pero o primeiro elemento ten ritmo iámbico e o segundo case dactílico: os dous ritmos danse mal e sospeito que a escasa harmonía dos dous ritmos (que podíamos considera-la *lectio difficilior*) foi precisamente a que impulsou o pobo a seguir buscando novas variantes que arredondasen a paremia, mellorando o ritmo, a rima e a brevidade. Como se ve, polo cadro anterior, os falantes experimentaron numerosas variantes e mesmo intentaron (16 e 17) substituír *home* por *muller*, acadando un ritmo menos imperfecto pero sempre imperfecto e iso axudou a que as variantes breves (21 e 22) nunca deixasen de correr no uso oral. De feito aínda que estas só se documentan en 1900 e 1961, temos unha proba indirecta de que xa corrían con anterioridade: en 1891 o escritor Aureliano Pereira desconstruí o refrán neste texto: “qu'a vertú non val diñeiro, qu'o honrado é un infiliz, siñor o pillo con cartos, quen n'os ten un zarramplín; qu'o *que traballa, non come* i á conta del viven mil” (Pereira 1891:126). Esta reelaboración rectificadora da mensaxe do refrán esixe a preexistencia do refrán *O que non traballa non come* que non aparece en ningún refraneiro pero que, como vimos na nota 4, utiliza Darío Xohán Cabana.

O principio de *lectio difficilior praeferenda* poderíase aplicar tamén a aquelas palabras que se foron facendo minoritarias ou resultan arcaicas (é dicir, son *lectiones difficiliores*), como é o caso do pronome *connosco* (do latín *cum + nobiscum*), palabra que foi perdendo uso e que recentemente revive porque a rescatou o estándar normativo pero que no uso oral espontáneo aínda é moi minoritaria. O refrán *En agosto sol posto, noite connosco / noite conozo / non te conozo* alude a que en agosto xa é perceptible a mingua dos días. Pero ¿cal é a orixinal? Neste caso, a *lectio difficilior* tanto pode ser *conozo* (porque este verbo non adoita admitir unha unidade de tempo como obxecto directo) coma *connosco* (polas razóns ditas). É posible que sexa *connosco* porque en Viana do Bolo, onde Ana Vidal asegura que nunca se usa a palabra *connosco*, alí o refrán corre na variante *conozo*.

Tamén debería considerarse *lectio difficilior* a máis restrinxida xeograficamente. Para o refrán que empeza *Nin bo Xan nin bo Pedro...*⁸ hai tres remates: *nin boi marelo encima do rego / nin boi marelo por riba do rego / nin bo lameiro por riba do rego*. ¿Cal é a orixinal? Neste caso, a *lectio difficilior* é *lameiro*, por ser palabra de menor extensión xeográfica, fronte ós seus sinónimos *prado* ou *braña*. Supoño, por iso, que a forma primeira debeu de ser *bo lameiro* (e teríamos así o adxectivo *bo* aplicado a tres substantivos) e que despois veu o *boi marelo*, sintagma de uso en toda a xeografía da lingua galega. O refrán faise algo escuro: ¿por que está mal un boi marelo por riba dun rego? ¿quizais porque, se o rego leva auga, haberá boa herba por baixo do rego pero non

⁸ Lorenzo (1973: 107,1463) dá a seguinte cantiga: *Nin bo pedro, / nin bo burro negro / nin bo lameiro / por riba do rego* e explica que o *pedro* é o intestino groso do porco que, pola súa pouca dura, consómese axiña (*Ibidem* 246,477).

por riba? Habería que comprobar, para estarmos seguros, que nos lugares nos que o refrán se recolleu como *boi marelo* a palabra *lameiro* é inusitada.

Do feito de que a manipulación propia da transmisión escrita ten como obxectivo facer comprensible ¿debemos concluír que na transmisión oral funciona sempre o mesmo mecanismo psicolóxico e que, en consecuencia, a forma máis comprensible é a máis moderna? Paréceme excesivo. Na transmisión oral a variación nalgúns casos chega ó vieiro choído dunha forma inintelixible que se fosiliza no uso e esa mesma inintelixibilidade, paradoxalmente, parece ser un factor que axuda á súa fixación: *noite conozo* é en si algo anómalo pero corre de boca en boca. Na Compostela da miña infancia as meniñas urbanas brincaban cunha canción popular que dicía *Ambó ató / materilerilerile / Ambó ató / materilerileró*: ningunha delas sabía o que dicía pero non deixaban de cantala. Tempo andando descubrín que a canción era francesa e di así: *J'ai un beau bateau / Ma tant'tire, lire, lire, / J'ai un beau bateau / Ma tant'tire, lire, lo. / Le nôtre est plus beau / Ma tant'tire, lire, lire / Le nôtre est plus beau / Ma tant'tire, lire, lire, lo.*

Así que o principio da *lectio difficilior praeferenda* pode axudar pero tampouco é de absoluta fiabilidade para establecer prioridades cronolóxicas na transmisión fraseolóxica.

4. Explicitación: algunhas pistas

4.1. O humor, factor de explicitación

En Galicia un dos factores de constante explicitación é a mirada irónica. O fraseoloxismo consabido medra en palabras cun retruque irónico ou coa contraposición dunha observación que complementa a afirmación básica e que, deste xeito, auméntalle a validez universal. Así:

Forma <i>minor</i> canónica	Forma <i>plenior</i> , explicitada polo humor que lle dá maior veracidade e validez
<i>Non hai mal que cen anos dure.</i>	<i>Non hai mal que cen anos dure nin corpo que o ature.</i>
<i>Á porta do rezador non botes trigo a secar ó sol.</i>	<i>Á porta do rezador non botes trigo a secar ó sol pero, á porta do que non reza nada, non botes trigo nin cebada.</i>
<i>Con pan e viño anda o home camiño.</i>	<i>Con pan e viño anda o home camiño pero, con xamón, non ten comparación.</i>
<i>Tras do traballo vén o descanso.</i>	<i>Tras do traballo vén o descanso mais tamén vén o cansancio.</i>

Forma <i>minor</i> canónica	Forma <i>plenior</i> ou explicitada que engade un matiz corrector
<i>Sorte haina sempre.</i>	<i>“Sorte haina sempre”, dice o que a ten.</i>
<i>De grandes ceas están as sepulturas cheas.</i>	<i>De grandes ceas están as sepulturas cheas; e, de pasar sen elas, sepulturas a rodar.</i>
<i>A lúa de outubro sete lúas cubre.</i>	<i>A lúa de outubro sete lúas cubre; e non vai como pinta senón como terceira ou quinta. A lúa non é como a pinta</i>

	<i>senón como primeira e quinta, e, si coma quinta e octava, coma comezou, acaba. A lúa de outubro sete lúas cubre; e, se chove, son nove.</i>
<i>En boca pechada non entran moscas.</i>	<i>En boca pechada non entran moscas nin arañas.</i>
<i>Sarna con gusto non pica.</i>	<i>Sarna con gusto non pica, pero mortifica. Sarna con gusto non pica, o conto é sarna sen el.</i>

Por veces, o engadido consiste en nega-la afirmación co que emerxe unha nova mensaxe tamén válida. Así acontece con *Todo o que cae na rede é peixe* e que se usa para dicir que de todo se aproveita algo, que quen é agradecido a todo lle saca proveito, pero velaí a corrección: *Todo o que cae na rede non é peixe*; a mensaxe, máis que contraditoria, é complementaria: cómpre distingui-las cousas para non dar por boas cousas prexudiciais.

As correccións, por veces, implican unha mirada máis humorística. Véxanse estes dous: *O que moito aberta, pouco colle*. E véxase a corrección: *O que pouco colle, pouco aberta*. Vexamos outro caso, no que un refrán provoca o nacemento doutro refrán corrector: *Vou toma-los baños que, se non me sanan, lavo*. Velaí a corrección: *Deixa o mar onde está; lávate en augardente que millor será*⁹.

Supoño, polo tanto, que, cando a forma *plenior* representa unha matización ou corrección da forma *minor*, estamos ante un caso de explicitación.

4.2. Da locución ó refrán

En 1545 Diego Hermostilla escribía:

Como fuere el negocio que se requiere secreto, entre muchos se podrá mal guardar; mas si no hay en él este peligro, mientras más moros más ganancia: que siendo muchos aunque algunos den en la herradura no faltará quién dé en el clavo, y suele un rústico en una cosa hablar más al propósito que el político y ciudadano, como bien lo dijo Horacio (Hermostilla 1545: 102).

Catro anos máis tarde Hernán Núñez xa incluía no seu refraneiro *Una en el clavo y dos en la herradura*. En galego temos *Dar unha no clavo e cen (cento / outra) na ferradura* e Vázquez Saco explica que “censura a los que hablan mucho y generalmente fuera de propósito” (VSACO 2003: 261,6.443). Temos tamén a versión en refrán: *Castigo de dura: unha no cravo i-outra na ferradura*.

É moito máis coñecida a versión en locución tanto en galego coma en castelán pero dela hai as versións explicitadas que, citando a Rodríguez Marín, ofrece Vázquez Saco (*Ibidem*): *Dar una en el clavo y ciento en la herradura es mala acertadura*; e mesmo *Castigo de dura: una en el clavo y otra en la herradura*.

O feito de que o predicado non estea fixado (*es mala acertadura / castigo de dura*), dando así lugar a mensaxes distintas, convida a pensar que estamos ante unha

⁹ O refrán *O que con nenos se deita, lixado / mexado / cagado se levanta / ergue* ten unha reelaboración moderna e urbana que non chega a ser explicitación: *O que con nenos se deita, o traxe ó tinte*.

explicitación. Non sería difícil atopar máis casos nos que unha locución se converte en refrán pola vía de poñerlle un predicado que a converta en afirmación de valor universal.

4.3. Explicitación de fórmulas

Tamén coas fórmulas se poden producir explicitacións. A fórmula *¡A outro can con ese óso!* xa a anotaba en castelán en 1454 o Marqués de Santillana: *A otro perro con ese hueso* (López 1454: 2r,34). O Corpus Diacrónico del Español (CORDE) da Real Academia Española permítenos ver algunhas continuacións coma *A otro perro con ese hueso: que yo sé lo que me sé* (Anónimo de 1492) / *que este ya está roído* (Correas 1627) / *y a Dios que me mudo* (Juan de Luna 1619) / *que yo no lo roeré* (P. Isla 1758). En galego temos dúas extensións semellantes á de Correas: ..., *que ese xa vai roído* / ..., *que este xa está roído!*

Tamén aquí o feito de que a forma *plenior* sexa infrecuente e careza de fixación leva a pensar que a forma *minor* é a orixinal e que, polo tanto, estamos ante un caso de explicitación.

4.4. Do refrán á cantiga

Vázquez Saco dá como refrán *Agora que non hai sardiña ¿qué farán os cataláns?* (VSACO 2003: 489,12.715). E engade sen precisa-la cita que, segundo dixo Casto Sampedro, a xente redondeouno máis tarde en forma de cantiga popular como *Agora que non hai sardiña ¿qué farán os cataláns?* / *Andarán pol-a ribeira* / *Tirando pedras aos cans*¹⁰.

¹⁰ Non dei coa publicación na que tal dixo Casto Sampedro pero menos encontro esa primeira parte como refrán autónomo. Implicaría, para selo efectivamente, que esa unidade fraseolóxica tería que ter uso autónomo, máis como fórmula que como verdadeiro refrán. O que si encontramos é outras variantes desa tal cantiga, na que precisamente o que varía é a primeira parte do presunto refrán. *Cando non hai que pescar / qué farán os cataláns, / andarán pola ribeira / tirando pedras aos cans* (Cabanillas 1951: 228). Reaparece posteriormente como *Cando non hai que pescar / ¿qué farán os cataláns? / Andarán pola ribeira / tirando pedras ós cans*. (Alonso 1972: 91) e *Cando non hai que pescar / que farán os cataláns / andarán pola ribeira / tirando pedras ós cans* (Lema 1993:14).

Alonso Montero recolle outra variante: *Este ano no hai sardiña. / ¿Qué farán os cataláns? / Andarán pola ribeira / tirando pedras ós cans*. (Alonso 1972: 93). E Schubarth e Santamarina aínda recolleron recentemente outra variante en Outes: *Qué farán os cataláns / qu'este ano non tén sardiña / andarán polos camiños / tirando pedras ós cans* (Schubart 1988: 4,2,285).

Aínda non sendo a frase inicial un verdadeiro refrán, vale ben de exemplo da convicción común de que por veces os refráns se converten en cantigas na boca creadora do pobo ¹¹.

Un ano antes da publicación das dúas referidas obras de Mokienko, Domingo Blanco e Germán Conde publicaban cadanseu traballo verbo da relación entre refrán e cantiga (Blanco 1999: 203-233; Conde 1999: 143-148). Neles, aínda sen chamarlle *explicitación* e *implícitación*, xa analizaban con certo detalle eses procesos entre refráns e cantigas, a presenza de refráns en cantigas medievais e mesmo o asunto dos refráns cantados. Véxase o apartado “Refráns que deron en cantigas” (Blanco 1999: 215-216). Nin é casual que ata a fin da Idade Media *refrán* significase a frase coral que se repetía en fin de estrofa e que, moi probablemente, naceu do uso litúrxico, concretamente dos cánticos graduais, nos que un cantor canta estrofas e o pobo repite constantemente unha frase sentenciosa ou desiderativa. Esa frase coral probablemente é o modelo do que saíron as cantigas populares e profanas que glosan refráns ou que condensan a súa mensaxe nun refrán.

Nestes casos a pregunta volve ser ¿como sabemos se é o refrán o que orixina a cantiga, é dicir, cando a cantiga glosa un refrán preexistente (explicitación) ou cando o refrán pola súa concisión e carga semántica se independiza conseguindo que o pobo o repita separadamente e converténdose en subproduto afortunado desa cantiga (implícitación)? Formularei unha hipótese para sometela a debate.

Vamos a un caso. Vázquez Saco considera que *Quen ten amores non dorme* é un caso de refrán que provocou explicitación; mesmo varias explicitacións, e díxo así:

En varias coplas lo ha glosado la musa popular: *Funme deitar a durmir / ó son da auga que corre, / e a auga foime dicindo: / quen ten amores non dorme. // Quen ten amores non dorme / eu tamén así facía / agora que non os teño / durmo de noite e de día. // O mar anda que desanda, / anda que desaparece / quen ten amores non dorme, / quen non-os ten, adormece* (VSACO 2003: 210,5052).

Rodríguez López dá unha versión case idéntica á de VSACO, tamén recollida en Lugo: *Quen ten amores non dorme / eu así tamen facía / agora que non os teño / durmo de noite e de día* (RODLO 1900: 63). No disco *Unha noite non é nada* do grupo musical Treixadura aparece esta versión: *Quen ten amores non dorme, / Quen non os ten adormece, / Quen os ten lonxanos chora, / Quen os ten preto padece*. Outras versións

¹¹ Lorenzo (1973: 245,467) ofrece varios casos de explicitación. Primeiro, da cita bíblica Mt 6,26 (*Ollade para as aves do ceo: nin sementan, nin seituran, nin recollen en arcas e, con todo, son mantidas polo voso Pai Celestial*) nace a c. 1428 (*Moza probe e ben vestida / moito me dá que pensar: / Dios só viste aos paxariños / porque non saben fiar*). Ben mirado, os dous primeiros versos son un refrán coñecido (do que el mesmo cita a variante: *Moza probe e ben vestida, mal me cheira a chamusquina*) e os outros dous condensan a idea bíblica. Segundo exemplo, do proverbio bíblico *O preguiceiro mete a man no prato pero cánsase de levala á boca* (Prov 26,15) nace a cantiga dialogada galega 1949 -*Perguiciña, queres pan? / - Quero, quero, se mo dan. / -Pois vai buscalo coitelo. / Ai, non señor, non quero* (Lorenzo 1973: 261,643). O propio Lorenzo (1973: 260,630) relaciona o refrán *A muller composta quita o home de outra porta* coa súa cantiga 1916 *Peina o cabelo, Maruxa, / non seas tan perezosa, / que o cabelliño peinado / quita o noivo de outra porta*.

usan Fuxan os Ventos e Berrogüetto. E na *Gran Enciclopedia Gallega* aparece estoutra versión *Choran nenas en San Cosme, o que ten amores lonxe, non sei cómo sono dorme*¹² (Rábade 1974: 2,65 s.v. amor).

Sorprendentemente ese refrán común a galego, portugués, castelán¹³ e italiano¹⁴, non aparece nas coleccións paremiolóxicas. Estamos, polo tanto, ante un refrán que ningún paremiólogo anotou como tal refrán. ¿Cabe pensar que ninguén o escoitou como frase exenta, independente dos versos que o glosan? Parece imposible porque o feito de que teña glosas diferentes, convida a pensar na súa autonomía. Nese caso o máis probable é que este sexa un caso no que a glosa ou explicitación acaba fagocitando o refrán, sen que isto impida que poida aparecer noutras glosas.

Teríamos xa dúas claves para saber se estamos ante unha explicitación. A primeira, aparición do refrán en glosas diferentes e diverxentes. A segunda, a discontinuidade sintáctica: a sentenza do primeiro verso non ten continuidade sintáctica co resto da cantiga (verbo en terceira persoa –ten– fronte a verbo en primeira nos restantes versos –eu... facía, teño, durmo). Pero aínda hai unha terceira: a existencia dun *verbum dicendi* ou *sentiendi* (de dicir ou de percibir ou opinar) que introduza o refrán, tal como hai na primeira copla que cita Vázquez Saco, e a *auga foime dicindo*: ... Tal acontece tamén nestoutra cantiga: *Polas terras en que andiven / anque non recordo o nome / vin ben crariño que en todas / quen non traballa non come* (RODLO 1900: 325). Vexamos estoutro caso: *Costureira sen dedal / din que cose pouco e mal; / a miña moza non-o ten / e fai as costuras mal* (Lorenzo 1973: 65,670). O refrán está documentado con 41 entradas no TFG¹⁵ se contamos-las variantes, pero o *verbum dicendi* *din que* chega para ver que o autor da copla está utilizando un refrán consabido para sobre el construí-la totalidade da cantiga.

¹² López Taboada recolleu en Bergantiños esta variante *Cantan os galos en Laxe, / choran os nenos en Corme / o pai que ten moitos meniños / non sei como sono dorme*.

¹³ En <http://www.cororondaaltamira.com/Cancionero/aguadelriocorre.htm> recollen *Agua del río corre y la de fuente arremansa / Quién tiene amores no duerme / Quién no los tiene descansa*.

¹⁴ *Chi ama non dorme*.

¹⁵ Indico o número de aparicións no TFG de cada variante. *Costureira sen dedal cose ben e aperta mal* (1). *Costureira sen dedal cose pouco e cose mal* (2). *Costureira sen dedal cose pouco e esto mal* (1). *Costureira sen dedal cose pouco e iso / eso mal* (4). *Costureira sen dedal cose torcido e mal* (1). *Costureira sen dedal, cose ben pero aperta mal* (1). *Costureira sen dedal, cose pouco e aperta mal* (1). *Costureira sen dedal, cose pouco e cose mal* (5). *Costureira sen dedal, cose pouco e mal* (1). *Costureira sen dedal, cose pouco e todo mal* (1). *Costureira sin dedal cose ben i-aperta mal* (1). *Costureira sin dedal cose pouco e aperta mal* (1). *Costureira sin dedal cose pouco e cose mal* (2). *Costureira sin dedal cose pouco e faino mal* (1). *Costureira sin dedal cose pouco e mal* (2). *Costureira sin dedal cose pouco i-aperta mal* (1). *Costureira sin dedal cose pouco i-aquel mal* (1). *Costureira sin dedal cose pouco i-eso mal* (2). *Costureira sin dedal cose pouco i-esto mal* (1). *Costureira sin dedal muito cose e pouco val* (2). *Costureira sin dedal, cose pouco e cose mal* (1). *Costureira sin dedal, cose pouco e faino mal* (1). *Costureiriña sin dedal, cose pouco e cose mal* (1). *Costureiriña sin dedal, moito costa e pouco val* (1). *O que cose sin dedal, cose pouco e mal*. (1). *Alfaiate sen dedal cose pouco e iso / eso mal* (2). *Alfaiate sin dedal cose pouco e mal* (1). *Cociñeira sin delantal, é como a costureira sin dedal* (1).

Pero aínda podemos dar un paso máis. O refrán pode iniciar unha cantiga, como referente co que despois se compara outra situación. Collámo-lo refrán *Non cuspas pró ceo, que che cae na cara*. Del podemos citar estas variantes: *Non cuspas ó aire que che cai na boca*. *Non cuspas para o ceo que che cae na cara*. *Contra o ceo nunca cuspas que á cara che ha de caer*. *Contra (d)o ceo non cuspas que na cara ten de che caer*. *O que cuspe ó aire, na cara lle cai*. *Cuspín ó ceo e cáume na cara*. *O que alto cuspe, á cara se lle volve*. *O que cuspe arriba caille na cara*. *O que cuspe moi alto, caille na cara*. *O que cuspe ó aire, na cara lle cai*. *O que mal cuspe, en si o ve*. Todas estas variantes xa documentan abondo a autonomía do refrán. Pero, cando aparece inserto nunha cantiga, aínda se pode percibir outro elemento. Así, nesta que recolleu Rodríguez López (RODLO 1900: 444): *Contra o ceo nunca cuspas / que á cara che ha de caer / que si has decir faltas doutro / ningunha en ti ha de haber*. Non hai continuidade de imaxe entre o refrán e o que realmente é a intención semántica da cantiga: condena-la maledicencia. Parece máis verosímil que é o refrán o que desencadeou o consello que expresan os versos 3 e 4. A discontinuidade imáxica, polo tanto, é outro indicio de que estamos ante unha explicitación do refrán. Unha variante dun refrán antifeminista¹⁶ é o que deu lugar a esta cantiga: *Canta cuco, canta cuco / na rabela do arado; / as mulleres antre os homes / é un gando mal gardado*. Da posición inicial ou final do refrán na cantiga non me parece que se poida tirar ningunha dedución incontestable, aínda que a posición inicial faga máis verosímil a explicitación. Curiosamente nalgunhas cantigas encontramos refráns que só nelas aparecen¹⁷. O papel do refrán nunha cantiga, en moitos casos, é ser unha razón na que apoiar unha actitude.

Gustar, gústame ás moreas, / pero tocante a casarme / miña nai sabe un refrán: / o boi solto ben se lambe (1). Non hai cantiga (cántiga) no mundo / que non teña o seu refrán; / nunca ninguén faga conta / senón do que ten na man ~ mau (8).

¹⁶ *As mulleres, gando que o demo non quixo gardar. A muller e a cabra, de día ceibalas e de noite gardalas. A muller por moito que a garden non está millor gardada. Todo pode ser menos gardar unha muller, se ela quere.*

¹⁷ *Hai que vivir alegre / que dí o refrán: / que ó que vive triste / o mesmo lle dan. (1). Si queres vivir tranquilo / e libre de preocupación, / hai un refrán que asegura: / vivirás na diversión. (1). Moitos vellos saben decir / un refrán moi apropiado: / un señorito sen rendas / haino en calquera lado. (1).*

Hai tamén cantigas con *verbum dicendi* e con probable (non seguro) refrán que se inclúe para sustentar unha actitude¹⁸; aínda que, noutros casos, a cantiga rectifica o refrán¹⁹. Resumirei o dito ata o de agora.

Se o refrán	aparece en glosas diferentes	o refrán sería anterior á cantiga e estaríamos ante un caso de explicitación
	ten discontinuidade sintáctica co resto da cantiga	
	ten discontinuidade imáxica co resto da cantiga	
	vai introducido por un <i>verbum dicendi</i> ou <i>sentiendi</i>	

Queda aquí esta hipótese esperando debate. Sei ben que caberían outras e o lector estará pensando mesmo nunha máis obvia (que o refrán se documente con anterioridade á cantiga) pero esa maior antigüidade documental non garante que fose así no uso oral, porque os documentos tardan en rexistra-los usos orais e os rexistros non son sistemáticos; polo tanto, a maior antigüidade da documentación escrita é aleatoria e sempre provisional, porque a calquera hora pode aparecer un documento novo que contradiga a opinión establecida. E, por parte, no caso galego ese método é case impracticable polos xa aludidos séculos escuros.

Unha hipótese máis verosímil, pero sempre hipótese, sería que, cando non hai continuidade da imaxe entre o refrán e o conxunto da cantiga e o refrán inicia a cantiga, esteamos ante unha explicitación; nos outros casos (hai continuidade imáxica, con ou sen precedencia do refrán), paréceme máis verosímil que esteamos ante unha implicitación.

¹⁸ *A auga da terra de arriba / todos din que é moi fría, / e agora que a estou bebendo / ¡que boas rapaciñas cría!* (1). *Din que a lúa é / astro de namorados, / eu sempre que miro ó ceo / chove ou está nublado.* (1). *Din que do ceo vén / a semente da cepa; / xa que o viño é divino, / bebamos o que nos quepa.* (1). *Din que o negro é cor de loito / e o encarnado de alegría, / vístete moza de verde / e serás a esperanza miña.* (1). *Din que os Pepes son santos, / e os demais pecadores; / por eso eu quero ser santa / e en Pepe teño os amores.* (1). *Disque hai mulleres / que, como as figueiras, / unhas maduran no verau / e outras na primavera.* (1). *Non quero ser muiñeiro / nin varrer no tremiñado, / porque din que no outro mundo / piden contas do roubado.* (2). *O viño do Ribeiro / ten fama de trouleiro, / e o de Ribeiras / din que é falangueiro.* (1). *Os homes din que as mulleres / son moi malas de aturar; / se iles todos saben eso, / pra qué as van a precurar?* (1). *Os suspiros dun enfermo / din que moi tristes son; / os que dou por ti, meniña, / non teñen comparación.* (1). *Teño unha leira moi cerca / dunha do señor xuíz; / puxen pleito no xuzgado / e din que se perdeu (perdeuse) a lei.* (2). *Todos me din que te deixe / que m'has de dar mala vida; / ¿onde irás, boi, que non ares / senón á cortadoría?* (4). *Xa moito pensamos, señor cura, / e non queremos pensar máis, / pois, disque son mellores, / os que en quente e sin pensar se fan.* (1).

¹⁹ *Os mariñeiros traballan / todo o día sen cansar, / despois din que o peixe é caro / cando o teñen que comprar. / Non saben os señores / que se queixan por pagar, / que sufrimentos pasamos / para podelo pescar* (2). *Dende que o amor se me foi / so teño no peito lume; / e din que ausencia non mata: / non mata, pero consume.* (4). *Din que o amor é alegre, / eu digo que non é certo: / dende que eu teño amor / solo paso sofrimento*(1). *Din que o amor é ventura / e quen o dixo minteu, / morro polos teus amores / e vivo nun padecer* (1). *Din que o cono non tén fondo / o cono seu fondo ten / se o carallo non lle chega / ¿o cono qué culpa tén?* (2). *O mal d'amor non ten cura / e todos me din que a ten. / ¿Tomar outra moza nova? / N'a quero, pero heina ter.* (1). Todo o dito acontece tamén con paremias xeográficas de circulación moi restrinxida, coma estas: *Din que Pontella é rico / mentío ben quen o dixo / qu'inda día de San Bras / foi festexar a Santiso* (1). *Din que Villarvente é feo / porque non ten balcóns; / pero ten nenas bonitas / que aledan os corazóns* (1). *Din que Xesta é moi fea / porque non ten balcóns, / pero ten rapazas guapas / que alegran os corazóns* (1).

Recordarei finalmente unha cantiga galega que é moi explícita verbo disto que estamos a falar: *Non hai cantiga no mundo / que non teña o seu refrán; / nunca ninguén faga contos / senón do que ten na mau* (Lorenzo 1973: 110,1507).

5. Implicación

A implicación parece moito máis frecuente. Por unha lei de economía o falante omite, por consabida, unha parte e o interlocutor tamén evoca esa parte implícita ²⁰. Vázquez Saco recolle esta unidade: *Por un clavo perdeuse unha ferradura; por unha ferradura, un cabalo; por un cabalo, un cabaleiro; por un cabaleiro, unha guerra; e por unha guerra, un reino*. É moito máis común a forma breve *Por un clavo perdeuse unha ferradura*. A expresión é antiga e panhispánica, porque xa en 1636 Gómez de Tejada escribía:

Por un clavo se pierde una herradura, por una herradura un caballo, por un caballo un caballero, por un caballero una compañía, por una compañía un tercio, por un tercio un ejército, por un ejército un reino; y aun esto se puede acrecentar, que por un reino la religión, y por la religión el Cielo. (Gómez 1636: 315v).

É doado detectar que se trata de implicación, cando nun lugar de Galicia detectámo-la forma plena e noutras só se usa a forma comprimida co consabido aumento da desmotivación que a achega á arbitrariedade do signo lingüístico. Así, para manifestar incredulidade ante o que outra persoa acaba de dicir, en Lugo úsase a fórmula *¡Santa Lilaina pariu por un dedo: certo será pero eu non cho creo!* e en 1951 Millán (1951: 202) recollía esta variante: *Santa Lilaina paréu por un dedo: / átemo aquí, miña nai, si llo creo!* E López Taboada en Bergantiños: *Santa Lilaina pariu por un dedo: certo será pero crer non o creo!* Pero noutros lugares de Galicia só corre a forma *minor ¡Santa Lilaina pariu por un dedo!* e Liliana Martínez asegúrame que hoxe en Portomouro xa se exclama simplemente *¡Santa Lilaina!* ²¹ Ora ben, cando en Portomouro se pregunta por

²⁰ Xaquín Lorenzo e Bouza Brey discutiron sobre se *Fun do mar e vin do mar / i o teu liño sen fiar; / que figueches, calaceiro, / cada ano seu regueiro* era unha cantiga ou era fragmento do coñecido conto no que a lavandeira, paxaro da neve, lle di ó labrego o que ten que facer para non ser un folgazán. Lorenzo recóllelo como cantiga e velaí a implicación de todo un conto en catro versos (Lorenzo 1973: 233,346).

²¹ Millán ofrece unha longa nota que empeza así:

Tampouco a bendita Santa Lilaina, a quen os ditos do pobo levan e traen pra enriba e pra embaixo, tén ermida n-este mundo nin no Céu morada. Pois Santa Lilaina, como atal santa, xamáis foi nin é. Finxéuna a fantasía do pobo pra dous servizos, ó que semella: primeiro, pra encomendarlle o espiritual padroádigo das xentes boas e parviolas; segundo, pra escusar a irreverenza de invocar unha Santa verdadeira cando, n-unha cuestión de po[u]co avío, houbérase de nomear algunha.

Do primeiro modo, que recorda á castelán Santa Simplicia, parece que vái citada n-este dístico, popular, de gaita galega:

*“Santa Lilaina paréu por un dedo:
átemo aquí, miña nai, si llo creo!”*

*E da segunda maneira, cal unha Santa X, unha Santa Ningunha, n-esta frase de “Andrómenas” [...]:
“Pra conquistar o seu anxeio o mesmo falaba nun mitin anticlerical como figuraba na presidencia da procisión de Santa Lilaina” [...].*

que se exclama como invocando esa santa inexistente, ninguén sabe xa dar razón: o signo lingüístico fíxose convencional e mesmo arbitrario.

Como se ve, no proceso de implícitacion o falante omite unha parte por consabida e o interlocutor tamén evoca esa parte implícita. Co paso do tempo a parte implícita vaise esvaecendo na memoria colectiva das novas xeracións e, se alguén rescata a parte omitida, poden resultar dúas unidades xa distintas. A implícitacion produce un escurecemento e desmotivación da UF e este é un feito moi característico do proceso. Cando nun mesmo día se suceden contrastes inesperados, en Caritel exclaman *¡Hai días que nin co paraguas!* A xente nova pode non percibir que iso é unha implícitacion dunha explicitacion, porque a unidade inicial era verosimilmente *Hai días que non se pode saír da casa*. Verosimilmente nalgún momento se lle puxo un engadido intensificador *nin coa paraguas*. Probablemente a mesma dirección implícitadora teñen *Afogar en pouca auga* (común e recollido, p. ex. no século XX por Vázquez Saco) e *Afogar en pouca auga sabendo nadar* (no XIX por Carré Aldao). Ou *O vagar fai culleres y-o que non ten que facer sacha o alcacer* e *O vagar fai culleres / O xeito fai culleres*.

5.1. Implícitacion e escurecemento

O escurecemento e desmotivación da UF, provocado pola implícitacion, pode orixinar controversias gratuítas, como pode se-lo caso do refrán *Abril augas mil*. Os meteorólogos constatan que, segundo as estatísticas pluviométricas de Galicia, abril non é o mes máis chuvioso do ano. ¿Significa iso que o refrán é un refrán importado de Castela, onde o clima é diferente? Coido que, aínda sendo certa a afirmación pluviométrica, que outro refrán corrobora²², pode ser innecesario postular-la importacion do refrán. Este refrán (que tamén é dos de máis alto índice de frecuencia de aparicion, se contamos-las súas variantes²³) procede dun conto popular que di que dunha vez un rei²⁴,

N-esta Santa Lilaina, sin dúbada, tomou corpo beatífico o sb lilaina "baratija, frustería, cosa de poco valor, dicho o hecho insustancial" (Millán 1951: 202).

Crespo Pozo recolle a cantiga *Sempre me andas preguntando / de qué romería veño; / veño de Santa Lilaina, / de Santa Lilaina veño* e explica que *lilaina* é unha "voz que expresa mucho y nada; palabra comodín, que supongo una reduplicación de la anterior [leria]" (Crespo 1982: 3,284 s.v. 'palabrería').

²² *En abril augas mil: todas xuntas non apagan un candil* que recolleu Bieito Fernandes do Palheiro en Grou (Lobios) (Manuscrito inédito. Arquivo fraseolóxico do CIRP).

²³ Se contamos-los que aparecen polo menos en tres coleccións distintas, temos estes datos: *Polo abril, augas mil* (3 veces). *Por abril augas mil* (4). *Abril augas mil coadas por un mandil* (6). *Abril augas mil* (9). *En abril augas mil* (50). Total:72 (Ferro 2002).

²⁴ ¿Que rei era este? Un refrán trata de encher o baleiro desta incógnita. Di así: *As catro escarchas de xaneiro, as catro nevadas de febreiro e as doces augas de abril valen máis que o coche de Santo Rei David*. Tamén esta versión: *Un torbón en abril vale máis c'on carro d'ouro do rei David*. Tamén Fernández Rei (2003:462) recolle o nome deste rei en Vilarín do Castelo, O Trobo (A Fonsagrada) (*As escarabanas de marzo i-as augas de abril valen máis có carro do rei David / Valen máis as augas de abril có carro do rei David*).

querendo engrandece-lo patrimonio do seu reino, mandoulle a un ourive facer unha escultura en ouro macizo que fose honra do reino e mais dos seus artesáns. E o ourive ordenou de facer un carro tirado por bois en ouro macizo. Cando o deu rematado, o rei expúxoo á admiración pública e todo o mundo lle dicía que non había cousa máis bonita e máis valiosa no mundo. Así foron pasando tódolos súbditos e viaxeiros, ata que veu un labrego (que na tradición oral galega é un labrego galego, segundo Vázquez Saco) e, despois de miralo e remiralo, díxolle cos debidos respectos:

Xaneiro xeadeiro, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril augas mil, maio pardo e San Xoán claro valen máis cós bois e o carro.

Outras versións din que dixo:

Xaneiro xeadeiro, febreiro manadeiro, marzo pardo, San Xuan claro, valen máis cós bois i o carro.

Xaneiro xeadeiro, febreiro revolvedeiro, marzo ventoso, abril choviñoso, maio pardo e san Xoán craro valen(lle) máis cós seus bois i-o carro.

Val máis un turbón de abril que os bois e o carro e quen vai nil²⁵.

Non lle coñezo base bíblica a este asunto e coido que *David* é un nome de rei que rima con *abril* e acabou: non hai máis porqué; e, de feito, Laureano Prieto (1978:46) dá unha versión distinta acontecida en Madrid entre un galego e o bispo de Madrid (Madrid tamén rima con abril). En castelán temos isto: *Más vale agua de abril que los bueyes y el carro del rey David. / Más vale un agua entre abril y mayo, que toda la plata que hay en el Ochavo.* (R. Marín en VSACO 2003:138,3219) e Vázquez Saco explica que “‘Ochavo’ es el famoso relicario de la Catedral de Toledo”. É frecuente que o labrego do conto sexa un labrego galego.

Fernández Rei (*Ibidem*) aínda cita outro informante de Pontevedra que asegurou que este refrán se refire ó regalo dun boi e mais un carro de ouro ofrecidos en miniatura ó rei de España.

²⁵ Gumersindo Placer contou isto en *El obrero de Nazaret* (Año II, Núm. 17, Junio de 1929, 19-20) con estas palabras:

Y así como nuestros conocimientos no manan solamente de la experiencia, así el refrán proviene también de otras fuentes. Entre éstas, las más usadas suelen ser las fábulas, cuentos populares, e historias viejas. Y el refrán coge de todo eso, como en síntesis, unas veces la moraleja, otras el personaje, y muchas el rasgo más saliente.

Esto sucede en aquel refrán: Mayo pardo e San Juan claro, valen máis qu'as mulas y-o carro; que tiene una bella historia.

Se cuenta que un rey oriental, cansado de la corte, quiso correr las tierras en busca de sabiduría. Hizo un carro de oro, uncióle dos mulas también de oro, y marchó.

Cierto día que pasaba por una aldea gallega donde un paisano labraba sus campos, paróse ante él y le dijo: Decid, buen hombre, ¿qué cosa habrá, que valga más que mi carro y las mulas que lo arrastran? El labrador, ofuscado por tanto brillo, y extrañado por la pregunta, miró a sus campos y dijo al rey: Mayo pardo e San Juan claro, valen máis qu'as mulas y-o carro.

Acuciado el rey por la respuesta, quiso saber su sentido. Y el paisano, señalando sus campos, dijo: Señor, si la cosecha es buena, como en Mayo es el tiempo propicio para la germinación, conviene que este mes sea pardo, es decir, nuboso. Pues con la lluvia se pudrirían las cosechas, y con mucho calor se agostarían y no podrían crecer.

Después de Mayo pardo, conviene que San Juan (Junio), sea claro; es decir, cielo claro, limpio y soleado, para que los frutos alcancen su máxima madurez. Dadme ¡oh rey! unos campos con estas condiciones y no os envidio vuestro tesoro.

Por falta de espazo non podo referir tódalas variantes pero si debo sinalar que nalgunhas non se fala de bois senón de mulas: *Maio pardo e San Xoán claro, val máis que usté, as mulas e o carro; Xaneiro xabreiro, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Xoán claro valen máis que as mulas i-o carro*. Parece que se localizan maiormente na provincia de Lugo²⁶.

A intención do labrego era dicirlle que cando cada mes trae o seu tempo ideal, as anadas que se recollen son enormes, porque a agricultura axeitou os cultivos a ese ritmo climático. E, se as anadas son as mellores, teñen un valor moi superior ó dunha escultura de ouro gardado no pazo do rei, porque as anadas son un ben para tódalas familias do reino. Por iso di que, se xaneiro é frío e seco (*xeadeiro*), se febreiro é suave (*amoroso*), se marzo é ventoso, se en abril chove ben, se maio está cuberto (porque é o mes das aradas e é bo que non faga sol para poder traballar a gusto e algúns días de choiva axudan a descansar e a humedece-la terra revolta) e se en xuño non chove, tódalas plantas darán o seu mellor froito: e iso vale moito.

Que isto é así, reafírmano refráns paralelos coma *Marzo esparabazo, abril mollado, maio pardo e San Xoán craro, valen un carro de ouro cargado; Unha auga de abril e dúas de maio valen máis que os bois e o carro* ou *Unha auga de maio e tres de abril valen por mil. Xaneiro xieiro, en febreiro en cada rego o seu regueiro, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Juan claro valen máis que canto levas tu no teu carro; Xaneiro xeadeiro, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Juan claro valen máis que un carro de ouro*. Porque *Chovendo en abril hai cosecha a cadril. A auga de abril enche o carro e o carril*. E, pola contra, *O polvo de abril non é de reis. Lama de agosto e polvo de abril fan toca-las huchas coma o tamboril*: é dicir, as huchas nas que se garda o cereal para todo o ano estarán baleiras e soarán coma tambores. E por iso *Falten as augas de todo o ano e non as de abril e maio*, que ten

Admirado el rey de tan sabia contestación, púsole en la cabeza su propia corona, y picó a las mulas, que marcharon cascabeleando entre los frutos.

Vázquez Saco recolle refráns complementarios p. ex.: *San Xoán e maio son as chaves do ano* (VSACO 2003: 115,2716; 119,2819-2821; 133,3116; 139,3252). Aínda que outros recollen *Abril e maio fraguan o ano*.

²⁶ Outro exemplo sería: *Xaneiro xabreiro, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Xoán claro valen máis que as mulas e o carro*. A das mulas é a versión que Fernández Rei (2003: 462) recolle en diferentes lugares da provincia de Lugo: Costantín (Baralla) (“Vindo un castellano de Castilla cun carromato e seis mulas moi grandes díxolle a un labrego gallego: ‘por lo que tienes no te cambio las mulas y el carro’. E contestoulle o gallego: ‘Con xaneiro xeadeiro, febreiro nevaleiro, marzo sollarzo, abril mollado, maio pardo, san Juan claro valen máis que tus mulas y tu carro’”); na Pobra do Brollón (“Díxolle un labrego a un que tiña unhas mulas de ouro e pensaba que nada podía valer máis: *Xaneiro escabroso, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Juan claro valen máis cá mula i-o carro*”); na Pobra de San Xiao (Láncara) (“Un rei que veu a Galicia e preguntoulle a un gallego que non había cousa mellor que o montaje do carro de ouro del e díxolle o gallego que había outra cousa que valía máis: *Marzo airoso, abril chuvioso, maio pardo e san Juan claro valen máis que as mulas e o carro*”); nos Pacios, Proendos (Sober) (*Xaneiro xeadeiro, febreiro amoroso, marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Juan claro valen máis cás mulas i-o carro*); en Santa Comba (Lugo) (*Xaneiro xiadeiro, marzo espigardo, abril chuvioso, un maio pardo i-un san Juan claro, vale máis este ano que as mulas i-o carro*); e en Taboada (*Xaneiro xiadeiro, marzo amoroso, abril chuvioso, un maio pardo i-un san Juan claro, vale máis este ano que as mulas i-o carro*).

moitas variantes: *Veñan augas mil e non falten as de abril; Veñan cen mil e non falten as d'abril; Chóvame a min en abril e maio e chóvache a ti o resto do ano*. Por iso se di que *Marzo ventoso, abril chuvioso, maio pardo e san Xoán claro son as millores regras do ano* (ou *as chaves do ano*) ou *Xiada de xaneiro, neve de febreiro, trebón de marzal, chuvia de abril e ventiño de maio, ano cabal che traio*. López Taboada recolleu en Bergantiños *Auga de abril, cada gota vale mil / veña de onde queira vir*.

E aínda matizan máis os refráns. Esa auga debe vir maina, mansa. Por iso un refrán di que *As augas de abril non deben encher un barril; En abril augas mil pero que quepan todas dentro dun barril / que non salgan do seu carril*. E máis explícito aínda: *Abril, augas mil, coadas por un mandil*.

Abril augas mil, polo tanto, non é un refrán que exprese unha afirmación estatística, senón un desexo. A súa verdade está na afirmación de que a choiva se optimiza caendo nese mes no que os agricultores tanto desexan a auga na súa xusta proporción. O refrán condensado non caracteriza o mes, senón o que os agricultores esperan dese mes que consideran chave do ano²⁷: esa é a súa verdade de valor universal.

Este mecanismo de condensación, que Mokienko denomina implícitación, pode producir este escurecemento do refrán inicial e dar lugar a percepcións equivocadas ata o punto de que a encriptación é moitas veces o resultado normal da implícitación. Quen recorta un refrán por economizar palabras dá por suposto que o interlocutor coñece o que el elide e máis non sempre é certo. Cando o interlocutor non coñece o contido elidido, a unidade fraseolóxica vólvese críptica e enigmática.

Poñerei algún caso máis. Meu pai dicíame moitas veces *¡Asubía que vai vento!* Nunca entendín por que mo dicía: só sei que mo dicía cando me quería consolar por un fracaso pequeno pero irremediable. A fórmula comprendina mellor o día que dei coa versión íntegra en Moreiras (1977:38): a versión completa resultou ser *¡Asubía que fai vento, tamén eu asubiaba cando era do teu tempo!* e agora penso que meu pai quizais sabía de sobra o que sempre elidía.

Caso semellante é o de *¡Espera!* Meu pai dicía sempre *¡Espera que tamén eu esperei!* Dunha vez pregunteille que era o que el esperara e, por fin, díxome que antes a frase enteira era *¡Espera que tamén eu esperei que miña nai me parise!* co que a expresión se fai máis rica e motivada²⁸. A lei da economía da linguaxe impulsa a simplificalo que todos saben; pero a forza de simplificalo todo o mundo, chegan novas xeracións que xa descoñecen o contido elidido e a frase queda truncada e faise enigmática ou resólvese nunha simple palabra (*¡Espera!*) carente xa de toda condición literaria.

²⁷ De feito Vázquez Saco comenta o refrán *Abriles e mulos engañan a todos* coas seguintes palabras: “La traición de abril, si niega las lluvias mansas, que, con mayo le convierten en llave de todo el año, se comparan con las traiciones de los mulos” (VSACO 121,2846).

²⁸ Co tempo descubrín que a expresión está viva en Portugal e meu pai nunca antes fora a Portugal (Fonseca 1924: 198).

Miña nai con certa frecuencia utilizaba o sintagma *Cansado coma un raposo*. Varias veces lle preguntei pola motivación desta comparanza e ela dicíame que tampouco a sabía, que sempre o oíra usar así cando se falaba de alguén que estaba ou viña moi canso. Tempo andando oín a continuación *Cansado coma un raposo de arrastra-lo rabo*. A primeira vista parece que este remate non lle engade claridade ningunha á expresión, porque, en principio, o rabo é parte natural do corpo, non unha carga. Sen embargo, os que coñecen os andares dos raposos saben que unha das moitas mañas que o raposo utiliza para librarse dos perseguidores é correr varrendo o chan co rabo para borra-las súas propias pisadas e ese exercicio si que debe de cansar moito. A implicación pode desmotivalo fraseoloxismo.

A encriptación ás veces altera o texto cun certo eufemismo malintencionado no que o falante xoga co interlocutor. A fórmula *¡Deus che dea o que che falta!* pode entendela para ben o receptor, pero na realidade o emisor encripta algo esencial e que a carga de malicia *¡Deus che dea o que falta: na cabeza cornos e no cu cagallos!* Carme López Taboada dime que recolleu en Bergantiños con mellor rima: *¡Deus che dea o que deu ás cabras: na cabeza cornos e no cu cagallas!*

Algunha vez me ten pasado de ofrecerlle a alguén a proba dalgunha cousa de comer e recibir o seguinte comentario: *Eu do queixo non che me queixo*. Nese caso na miña xeración aínda é posible que, seguindo a broma, o interpelado, é dicir, eu, remate a frase cunhas palabras e un sorriso. Pero na dos meus fillos xa non haberá, se cadra, ningún que saiba que a frase completa que o primeiro falante mutila e encripta é *Eu do queixo non che me queixo: quéixome que é pouco queixo*, na que se xoga dúas veces con dúas palabras homófonas.

6. Bibliografía

6.1. Referencias de internet

www.rae.es para o *Corpus Diacrónico del Español (CORDE)*.

<http://corpus.cirp.es/corga/> para o *Corpus de Referencia do Galego Actual (CORGA)*.
(Páxina creada e dirixida por Mª Sol López Martínez e Francisco García Gondar).

<http://www.ti.usc.es/TILG/> para o *Tesouro Informatizado da Lingua Galega (TILG)* do Instituto da Lingua Galega. (Páxina creada e dirixida por Antón Santamarina).

6.2. Outras referencias

[RODLO] RODRÍGUEZ LÓPEZ, J. (s.d.; circa 1900): *Colección de cantares gallegos*. Manuscrito inédito do arquivo da Real Academia Galega.

[VSACO] VÁZQUEZ SACO, F. (2003): “Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral” en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5,2003.

ALONSO MONTERO, X. et alii (1972): *Refrás da nosa xente*. Ediciones Celta, Lugo.

BLANCO, D. (1999): “Do refrán á cantiga” en ÁLVAREZ, R. e VILAVEDRA, D. (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero II*. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela; 203-233.

- CABANA, D. X. (1992): *Vidas senlleiras*. Xerais, Vigo.
- CABANILLAS, R. (1951): *Antífona da Cantiga. Comentos filolóxicos de Isidoro Millán González-Pardo*. Galaxia, Vigo.
- CONCA I MARTÍNBEZ, Maria: “Relacions interactivas entre unitats fraseolóxicas” en *Paremia* 8, 1999, 137-141.
- CONDE TARRÍO, G. (1999): “El refranero gallego y la lírica tradicional” en *Paremia* 7, 1998, 61-68.
- CRESPO POZO, J. S. (1982): *Nueva contribución a un vocabulario castellano-gallego con indicación de fuentes e inclusión del gallego literario (galaico-portugués) III (L-P)*. Edición do Castro, Sada.
- FERNÁNDEZ REI, F. (coord.) (2003): *Atlas Lingüístico Galego. Volume IV. Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico*. Fundación Pedro Barrié de la Maza - Instituto da Lingua Galega, Santiago de Compostela.
- FERRO RUIBAL, X. (1987): *Refraneiro galego básico*. Galaxia, Vigo.
- (2002): *Refraneiro galego máis frecuente*. La Voz de Galicia. Biblioteca 120, n.119, A Coruña.
- FONSECA LEBRE, J. da (1924): *Locuções e modos de dizer usados na província da Beira Alta apresentados sob a forma de diálogo*. Livraria Clássica Editoria, Lisboa.
- GARCÍA-PAGE, Mario (2004): “De los fines y confines de la fraseología” en GONZÁLEZ CALVO, J.M. e outros: *VIII Jornadas de Metodología y didáctica de la lengua española: las unidades fraseológicas*. Universidad de Extremadura. Departamento de Filología Hispánica, Cáceres, 23-79.
- GÓMEZ DE TEJADA, C. (2000 [1636]): *León prodigioso*. Abraham Madroñal (edición electrónica), Madrid. (recollido do CORDE en www.rae.es).
- HERMOSILLA, D. (1545): *Diálogo de los pajes en que se trata de la vida que a mediados del siglo XVI llevaban en los palacio ...* Seve Calleja, Miraguano, Madrid. (consultado en www.rae.es).
- IUVENALIS (I-II dC): *Saturae*.
- LEMA BOUZAS, L. (1993): *Ditos e cantigas mariñeiras. Edición realizada con motivo do I Encontro de embarcacións tradicionais*. Galicia 93, Museo do Pobo Galego e outras entidades, Santiago de Compostela.
- LÓPEZ DE MENDOZA, Í. (Marqués de Santillana) (1995 [1454]): *Refranes que dizen las viejas tras el fuego*. Hugo Bizarri, Reichenberger, Barcelona.
- LORENZO FERNÁNDEZ, X. (1973): *Cantigueiro popular da Limia Baixa*. Galaxia, Vigo.
- MARQUÉS DE SANTILLANA: V. LÓPEZ DE MENDOZA.
- MARTÍNEZ KLEISER, L. (1953): *Refranero general ideológico español compilado por Luís Martínez Kleiser, individuo de número de la Real Academia Española y publicado por acuerdo de la corporación*. Madrid.
- MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I. (1951): “Comentos filolóxicos” en CABANILLAS, R.: *Antífona da cantiga*, Galaxia, Vigo.
- MOKIENKO, V. (2000a): *Fraseoloxía eslava*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades – Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.

- (2000b): *As imaxes da lingua rusa*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades – Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- MOREIRAS SANTISO, X. (1977): *Os mil e un refrás galegos do home*. Alvarellos, Lugo.
- PEREIRA, A. (1891): *Cousas d'a aldea, versos gallegos*. Andrés Martínez Salazar Editor, La Coruña. (<http://www.ti.usc.es/TILG/>).
- PRIETO, L. (1978): “Contos de cregos” en *Boletín Auriense* VIII,1978,46.
- RÁBADE PAREDES, Xesús (1974): “Amor” en *Gran Enciclopedia Gallega* 2,63-65.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, E. (1958): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* I. Galaxia, Vigo.
- SACO [Y] ARCE, J. A. (1967 [1868]): *Gramática gallega*. Imprenta de Soto y Freire, Lugo. [Cito pola segunda edición de Gráficas Tanco, Ourense 1967].
- (1987) *Literatura popular de Galicia (Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos)*. Edición e estudio preliminar de Juan Luis Saco Cid. Diputación Provincial, Ourense.
- SCHUBARTH, D. e SANTAMARINA, A. (1988): *Cancioneiro Popular Galego* 4,2. Fundación 'Pedro Barrié de la Maza. Conde de Fenosa'. La Coruña.
- SVETONIUS (I-II dC): *De Vita XII Caesarum C. Suetonii Tranquilli. Divus Vespasianus*.